

A német földbirtokviszonyok.¹⁾

Írta és a »Magyar Társadalomtudományi Egyesület« 1910. évi januárius
19-én tartott ülésén felolvasta:

CZETTLER JENŐ.

I.

(Történelmi fejlődés.)

A német birodalom mai területének nagy részét a germánok Caesar idejében kezdik betelepíteni. Ez időben a germán törzsek félig nomád, pásztoréletet folytatnak, a föld közös tulajdont képez, a mezőgazdaság az állattenyésztés mellett alárendelt jelentőségű. Tacitus idejében a település már nagyban és egészben befejeződik, a magántulajdon legalább a primitív magán birtokhasználat alakjában kezd kialakulni. Természetesen az egyes tartományokban más és más fokon jelentkezik ez a folyamat. A területek megszállása a Völkerschaftok (30-50 ezer ember) által történt, illetve az ezekben egyesített Hundertschaftok (százhusz családból álló csoportok) által. A Hundertschaft lesz a megszállott terület tulajdonosa, és még akkor is, amidőn a letelepült családok egyes csoportosulásai: a falvak, a részükre kijelölt területet tulajdonuk gyanánt kezdték tekinteni, a lakosok pedig lakóházuk telkét egyéni tulajdonul bírták, s használati joguk a szántóföldön is megerősödött, az Almende még akkor is jórészt a

¹⁾ Tekintettel az anyag óriási terjedelmére, továbbá a jelen tanulmány alapjául szolgáló kérdőívnek csupán a birtokpolitikát felölelő összeállítására a birtokpolitikával távolabbi összefüggésben álló kérdéseket mellőztem, a tanulmány így vázlatos maradt.

Hundertschaft-Markgenossenschafté és csak lassankint megy át az egyes falvak tulajdonába. A letelepülésnél a földet a közgyűlés osztotta fel és pedig oly módon, hogy minden családnak egyenlő rész jutott minden Gewanneból, amibe a talaj minősége szerint a határt sorolták. A germán nép települése e felfogás szerint, amelynek főképviselője MEITZEN ÁGOSTON, teljesen demokratikus volt és alapjában véve az eredeti földközösségen alapult.¹⁾

Kétségtelen, hogy a német agrárfejlődés történelmi nyomai korunkban is észlelhetők. A birodalom területe ma

¹⁾ Ezzel a felfogással szemben újabban Wittich, Richard Hildebrandt stb. azt az elméletet hirdetik, hogy a germánok eredeti letelepülése nem a szabad földművesek faluszövetségének állandó lakóhely-választása alapján történt, hanem egyes nagyobb és hatalmasabb hadvezetők telepítették le kíséretüket úgy, amint ezt a rómaiaktól látták s így egyenlőség a germán földművesek között már a település idejében sem volt, hanem két osztály állott egymással szemben a Grundherrek és a körülbelül ugyanolyan nagyságú birtokkal felruházott, de szegénységüknél fogva, különösen a hiányzó igavonó állatok kikölcsönzése miatt függő viszonyba jutott jobbágyok. Ehhez a magyarázathoz Wittich messzemenő következtetést fűz. A német településeket jellemző kettősség, tudniillik az egyes udvarok és a falvak települési rendszere, amelyet Meitzen kelta, illetve germán települési típusnak tekint, Knapp pedig a talaj minőségével hoz kapcsolatba, Wittich szerint a földesúri telepítés kétségtelen bizonyosága. Az egyes udvarrendszerű település, mint eredeti települési forma éppen a földesúri telepítés következtében szűnt meg és alakult át falurendszerű telepítvénynyé. Véleményem szerint ezt a két rendszert nem lehet mint két kizárólagos alakulatot egymással szembeállítani. Úgy az egyik, mint a másik előfordul Németország minden részén, azzal a különbséggel, hogy a földesúri telepítésnek classikus példáját sőt tetlenül megtaláljuk az Élből túl fekvő tartományokban, mert itt a gazdasági cultura körülbelül ezer évvel későbbben kezdődik, mint Németország egyéb részén és a sajátos helyzet a történelem folyamán conserválta ezt az uralmi jelleget. Ezzel szemben az Elbetől nyugatra fekvő tartományokban és Dél-Németországban az eredeti település nyomai elmosódtak. Egy-egy demokratikus felkelés, mint például a szászok lázadása Nagy Károly ellen, vagy a magyarok betörése Bajorországba, az eredetileg demokratikus alapon létesült falvakat szétrombolta s ezek nyomába, épp úgy mint nálunk, a földesúri hatalommal véghezvitt telepítés lépett. Az Írásbeli megállapodások és az esetleges okmányok a parasztháborúk idején és más egyéb viszontagságok alkalmával nagyrészt megsemmisültek és így az eredetileg földesúri hatalom által létesült telepek is demokratikus településnek tűnhettek fel, viszont azonos szokásjoguk területi felosztásuk miatt a demokratikus telepeket fölülte nehéz a földesúri telepektől megkülönböztetni.

is két aránytalan részre oszlik; a kisebb terület, az Elbetől keletre fekvő tartományoknak a XI. században betelepített és a középkoron át uradalmilag kezelt földbirtokai, ma is tipikus vidékét képezik a nagybirtoknak, míg Németország többi részén az ezer évvel idős agrárfejlődés következtében a közép-és kisbirtok uralkodó.

De lett légyen a település demokratikus vagy földesúri jellegű, az a rendszer, amelyben a határt fölosztották, azonos volt. Az úgynevezett Gewandorfban minden egyes telepes kapott egyéni tulajdonul házhelyet, minden dűlőben megművelésre egyforma nagyságú szántóföldet s ehhez tartozott még az Allmende, vagyis az erdők, puszták, legelők egy bizonyos részének használati joga. HUFÉ volt a neve ennek a gazdasági egységnek, amely körülbelül megfelelt a mi jobbágytelkünknek s egy kisebb család megélhetését biztosítani elegendő volt. Rendes terjedelme harmincz Morgen; a Ditmarschok vidékén azonban ennek kétszeres területét foglalja el. Az egyes udvarok területének nagysága körülbelül megfelel a rendes jobbágyteleknek, de a föld nem szétszórta fekvésű, hanem a lakóházat négyszögben, vagy köralakúan foglalja be.

A középkorban, sőt részben a legújabb korig, az agráralkotmány formája Németországban a villicatio volt, amely nemcsak a föld, de az emberek feletti hatalmat is jelentette. Ez a hatalom nem volt mindenütt egyforma terjedelmű és sehol sem volt korlátlan. Kötelesség állott kötelességgel szemben: a jobbágy örökölhető dologi birtokjoggal rendelkezett a telekre s ezzel szemben vagy a telepítési okiratban, vagy az udvarjogban meghatározott szolgáltatásra volt kötelezve. A villicatio eredeti alakja a Grundherrschaft, amely lassankint a szabad falvakat és a szabad földművelőket is felszívja. A nehéz katonai szolgálat, a törvénykezés gyakorlása stb. mind arra készíteti a szabad földművest, hogy birtokát felajánlja valamely hatalmas úrnak, vagy egyháznagynak és tőle, mint jobbágy, a telket bizonyos szolgáltatások teljesítése mellett újból elfogadja. A Grundherrschaft eredetileg inkább csak eszmei uralom, egy csomó jogosítvány szövedéke, amelynek alapján a jobbágy bizonyos jövedelmet ad a földesúrnak, akinek egyébként saját birtoka oly csekély, hogy azt a jobbágyok által teljesített robot minimumával megművelheti. A Grundherrschaft tehát nem

zárt terület, hanem bent a jobbágy-faluban egy-két telekre kiterjedő saját gazdaság, amelynek szolgáló jobbágytelkei esetleg több faluban fekszenek elszórva. Fődolog itt a tized és egyéb jövedelem, míg maga a hatalom annyira mellékes, hogy a legtöbb helyütt a Grundherr a törvénykezést nem is gyakorolja, sőt Dél-Németországban a törvénykezés gyakorlása folytán újabb hatalmi szervezet alakul ki. A Grandherrschaft a családi és termény gazdálkodás tipikus formája. Az udvarház képezi a gazdasági központot, amelyben a szolgáltatásra köteles jobbágytelkek termésfeleslegüket elhelyezik s ahonnan szükség esetén segílyt is várhatnak. Amint a territoriális gazdasági rendszer korszaka és ezzel a városi piac mérsékelt forgalma bekövetkezett s a kezdetleges capitalismus a mezőgazdasági termelés eddigi alakulatait bontogatni kezdte, az agráralkotmány eddigi alakja, a villicatio is felbomlik. A földesúr jövedelmei elégtelenek lesznek s azok lehető gyarapítására igyekeznek.

Ez a fejlődés Németország különböző részein más és más módon ment végbe. Észak-Nyugaton, különösen Szászországban és Westfáliában a földesurak jobbágyaikat a személyes alárendeltség alól felmentik, hogy a fix szolgáltatásokat a szabad bérleti rendszer segílyével felemelhessék. Először az udvarházak allodiális birtokait adták bérbe a gazdatiszteknek (Mayer.) Később a jobbágytelkekre nézve kötöttek szerződést oly módon, hogy négy telket egyesítettek s ezt mint felbonthatatlan egységet adták részben örökölhető, részben időlegesen bérbe a volt jobbágyoknak. Minthogy az állam a közszolgáltatás terheit a birtokra róta, tiltakozott a földesurak béremelési törekvései ellen. A XVI. században ennek az antagonizmusnak az lett a következménye, hogy az öröklési jog a Mayer-bérletekre megadatott s a földesúr pusztá járadékjogosulttá vált.

Dél-Németországban a földesúri hatalmat a törvénykezési hatalom korlátozta, amely a robot nagyrészt magának köti le. A harmincéves háború után nagyrészt territoriális hatalommá nőtte ki magát s ez időtől kezdve, KNAPP kutatásai szerint, dél-németországi jobbágyság nem más, mint egyszerű megadóztatás, amelynek a társadalmi és személyi állásra semmilyen befolyása nincs. A jobbágy birtokjoga is megerősödik, telke örökölhető és szabadon osztható lesz.

Sokkal fontosabb és következményeiben a mai német agrárpolitikára nagyobb kihatású az a változás, amely az Élben túli részen az agráralkotmányban végbement. A XV. és XVI. században kialakul a Grundherrschaftnak a piacz. számára termelő capitalistikus formája, a Gutsherrschaft. Az Elben túli részen különben sem volt valami rózsás helyzete a jobbágnak. Az eredeti telepítéskor ugyan személyi szabadságot és örökölhető birtokjogot nyert, de a Grundherrschaft hármass formája (tudniillik az uralkodó, a szerzetesrendek kolostorai és a lovagok nyertek fölötté hatalmat) már a keletkezés pillanatában kizárták azt, hogy a jobbágy földesurától hasonló módon tudjon szabadulni, mint Délen és Észak-Nyugaton. Később a szerzetesrendek megszüntetése és az uralkodó pénzügyi helyzetének rosszabbodása miatt a nemesesség uralkodói jogosítványokat kezd gyakorolni és a föld főtulajdonjogát is megszerzi. Már az uradalom elhelyezkedése is előmozdította ezt a fejlődést. Az allodium egy nagyterületű jószág, amely egy csomó összefüggő paraszttelket, zár magába. Nem a természetbeni szolgáltatás, a tized, a földolog, hanem a robot. Nemcsak a jobbágy, de egész családja, a jószágon lakó összes népesség személyes szolgálatra van kötelezve, s engedély nélkül az uradalmat el nem hagyhatja. A földesúr gyakorolja a törvénykezés jogát és az alsófokú közigazgatást. Tehát a Gutsherrschaft nemcsak eszmei uralom, egy csomó jogosítvány szövedéke, hanem reális és területi hatalom, s a jobbágyok tényleg alattvalók. E kiváltságos helyzetet a földesurak jószáguk kiterjesztésére használják fel, továbbá a robot gyarapítására. A jobbágytelkek örökölhetőségét az életfogytiglanra adott használati jog váltja fel. Ez a használati jog örökölhető ugyan szokás szerint, de nem a tételes jog szerint. Egyes tartományokban: Mecklenburg, Storkow, Beskow stb. a jobbágy föld nélkül is eladható.

A XVIII. század gazdasági fejlődése és az államhatalom megerősödése az égető szociális kérdést, a jobbágykérdést megoldás felé terelte. A felvilágosodott absolutismus jobbágyvédő törvényeket bocsájt ki, tilalmazza a jobbágytelkek megszüntetését, a jobbágyi szolgáltatások felemelését és a dominiumokon nagyarányú telepítési politikát kezd. Maga Nagy Frigyes 6-700 ezer hektár területen körülbelül 140 ezer

családot telepített le. De a gazdasági fejlődés itt nem állhatott meg. Tűrhetetlen volt egyrészt a jobbágy személyi szabadságának hiánya, másrészt a robotmunka oly selejtes volt, s e miatt a jobbágy saját gazdaságát is annyira kénytelen volt elhanyagolni, hogy e miatt sem a modern gazdálkodási reformok nem voltak megvalósíthatók, sem pedig a piac számára való termelés nagyobb eredményeket nem érhetett el. Az angol közgazdaság fejlődése és a francia forradalom által inaugurált szabadságjogok nagyot lendítettek a jobbágykérdésen. A felszabadítás három irányban történt. A jobbágy személyes szabadságot, politikai és egyéni jogokat nyer, továbbá szabadtulajdont, eddigi szolgáltatásainak megváltását, a földesúr törvénykezési és közigazgatási hatalmának megszüntetését. Az imént vázolt történeti fejlődés szerint különböző volt a felszabadítás Németország egyes részein; északnyugaton csak a gazdasági felszabadítás volt hátra, nyugaton és délen csak a szolgáltatásokat capitalisálták, keleten a jobbágyoknak a birtok egy részét is át kellett engedniök.¹⁾

¹⁾ Dél-Németországban kezdődik a jobbágy személyes felszabadítása: Baden egy részében már 1783-ban, Bajorországban 1808-ban, Poroszországban 1810-ben. A gazdasági szabadság, a tulajdon megteremtése már egy kicsit complicáltabb feladat volt. Poroszországban Stein bárónak 1811-ben kelt edictuma szerint a jobbágy a birtokában lévő földterület egy harmadának átengedésével megválthatta a tulajdont. Ezt az 1816-iki declaratio oly igás jobbágyokra korlátozta, akiknek birtoka a kataszterbe felvétellett. Ezáltal a kisebb jobbágyok és zsellérek a felszabadítás áldásaiból kirekesztettek. A teljes felszabadítás csak 1850-ben történt meg, amidőn is az állam elrendelte, hogy a jobbágyi szolgáltatások járadékfizetés útján szűnjenek meg s e célból járadékbankot alapított, amely a földesurakat járadéklevelekkel fizette ki. A törlesztés határideje 41 Va-56/i év. Bajorországban az egyházi javaknak 1803-ban történt államosítása alkalmával a jobbágyság 56%-a nyert szabad tulajdont. Egy telek után 600 forint válságdíjat kellett fizetni. Az 1808-dik évi törvény a többi jobbágyok kötelezettségeinek megváltását szabad egyezkedés tárgyává teszi. Ez a facultativ intézkedés természetesen épp oly kevésbé vezetett célhoz, mint a magyar törvények hasonló rendelkezései. Az 1848. évi június 4-én kelt törvény azután végleg kimondja a megváltás kötelezőségét. A terhek járadékká változtattak át. Westfáliában a 30-as években ment végbe a jobbágyság felszabadítása, vagy járadékfizetés, vagy a földbirtok egy hatodának átengedése útján. Ez a felszabadítás azonban csak a földesúri magánhatalom alól mentesíti a jobbágyot, míg az állam főtulajdonjoga 1874-ig fenn áll, aminek következménye a törzsöröklési jog megerősödése.

A jobbágyfelszabadítást kiegészítette a nyomáskényszer és a legeltetési szolgálat megszüntetése, továbbá a tagosítás, amely nemcsak a parasztbirtok szétszórt fekvését szüntette meg, de utakat is teremtett az egyéni gazdálkodás számára. Végül karöltve jár e reformmal a közös legelők és erdők felosztása is.

Németországban a jobbágyfelszabadítás haszna és hátránya ugyanaz volt nagyban és egészben, mint minden más európai államban. Erről több szót vesztegetni felesleges, csupán annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy a jobbágyfelszabadítás a nagy- és kisbirtok vidékének ellentéteit még inkább kiélesítette; az Élben túl a kisbirtok még inkább megfogyott s ez a német agrárpolitikának két oly fogas kérdést adott fel, mint a telepítés és a mezőgazdasági munkáshiány megszüntetése.

II.

(A földbirtok jelentősége; megoszlása; védelme; örökjog; telepítés.)

Ha a földbirtok jelentőségét kutatjuk Németországban, arra vonatkozólag legklassikusabb útbaigazításokat nyújt nekünk a pár év előtt WAGNER ADOLF és BRENTANO LUJO között az agrár és iparállam kérdésében kitört vitatkozás anyaga. A német mezőgazdaságot főleg a birodalom élelmezése szempontjából ítélték fentartandónak, viszont a mezőgazdasági foglalkozást mint a német nemzet véderejének alapját hirdették nélkülözhetetlenek.¹⁾

Németország birtokmegoszlását vizsgálva, azonnal fel-tűnik, hogy a gazdasági üzemegységek statisztikailag meg-

¹⁾ Érdekesek e tekintetben a vitatkozás során felhozott adatok 1896-ban 1.000 tizenöt-ötven év közötti asszonyra falun 166; kis városban 134-140, nagy városban 127, Berlinben 91 élve született esik. Az életkilátások Ballod szerint városban 38-25, falun 43, Pomerániában 45 év. Az 1902. évben tartott sorozás eredménye gyanánt megállapították, hogy a faluból állítottaknak 58.5%-a bevált, a 2.000 lakoson felüli községekből azonban csak 53.98%, Berlinből 33.1% katona került ki. Különösen érdekes, hogy a Berlin közvetlen környezetében fekvő brandenburgi hadkiegészítő kerületből 63% vált be.

állapított nagysága jóval kisebb a magyar üzemegységek nagyságánál. Az öt hektáron aluli területet kisbirtoknak tekintik Németországban; 10-100 hektárig terjed az önálló parasztüzem 100 hektáron túl a nagyüzem. Természetesen ez sem fedi teljesen a valóságot, mert nincs tekintettel az üzem jövedelmezőségére.¹⁾

A mellékelt statisztikai táblázat²⁾ hű képet ad Németország birtokmegoszlásáról. E szerint a kis üzem, beleszámítva a közönséges parasztbirtokokat is, a mezőgazdaságilag használt területnek 30%-át foglalja le; a középbirtok, vagyis a 20 hektártól 100 hektárig terjedő terület körülbelül ugyanannyi, míg a nagybirtok 24%. A többi a két hektárnál kisebb parcellákra esik. Bennünket itt különösen a latifundiumok kérdése érdekel, továbbá az, hogy a statisztika adatai szerint melyik birtokkategória foglalja a területet. Latifundium a német statisztika meghatározása szerint minden 5.000 hektárnál nagyobb területű földbirtok. E szerint a lovagi birtokoknak jórészt hibásan számítják a latifundiumok közé, mert azok területe 2–600 hektárig terjed. CONRAD kimutatása szerint Németországban a fiscust is beleszámítva 158 személy tulajdonában, 1.830 jószágra felosztva 692.250 hektár szántóföld és rét, 936.388 hektár erdő, azaz összesen 1,268.046 hektár terület található, vagyis a mezőgazdaságilag művelt összterület 77,9%-a latifundium. Hozzájuk véve a többi ezer hektáron felüli birtokost, számuk 1.882 s a szántóföld 17,59%-át, az erdő 36,26%-át s az összterületnek 21,66%-át bírják.

A bérleti rendszer Németországban nem oly jelentékeny correcturája a birtokmegoszlásnak, mint pl. Angliában, bár a mezőgazdasági statisztika tanúsága szerint úgy az üzemek száma, mint a bérelt terület növekvést mutat. (1882: 2,322.899 üzem 5,173.122 ha-n; 1894: 2,607.210 üzem 5,360.041 ha-n.)

¹⁾ A területnagyság helyett célszerűbb volna a tiszta jövedelem nagysága szerint beosztani az üzemeket, mert egy tíz hektáros szőlő a Rajna mentén nagyobb üzem, mint 500 hektár Posenben. Kétségtelen azonban, hogy az üzemnagyság statisztikai meghatározása sokkal inkább megfelel az üzem jövedelmezősége szerinti fokozatokra osztásnak, mint a mi birtokstatisztikánk által elfogadott osztályozás.

²⁾ L. a. 216. oldalon.

Üzemkategoriók	Üzem- nagyság ha	Üzemek száma a) 1882 b) 1895	Mezőgazda- ságitlag használt terület ha	Hány százaléka a mező- gazda-ágitlag használt összterületnek	Az összterület volt a) 1882 b) 1895
I. Parcellabirtok és legkisebb üzem	2-nél kisebb	a) 3,061,831 b) 3,236,387	1,825,938 1,808,444	5-73 5-56	I. a) 2,159,358 ha b) 2,415,914 »
II. Kisbirtok és kis üzem	2-től 5-ig	a) 981,407 b) 1,016,318	3,190,203 3,285,984	10-01 10-11	II. a) 3,832,902 » b) 4,142,071 »
III. Közönseges parasztbirtok és üzem	5-től 20-ig	a) 926,605 b) 998,804	9,158,398 9,721,875	28-74 29-90	III. a) 11,492,017 » b) 12,537,660 »
IV. Középbirtok és üzem	20-tól 100-ig	a) 281,510 b) 281,787	9,908,170 9,869,837	31-09 30-35	IV. a) 12,415,436 » b) 13,157,201 »
V. Nagybirtok és nagy üzem	100 és több	a) 24,991 b) 25,061	7,786,263 7,831,801	24-43 24-08	V. a) 10,278,941 » b) 11,031,896 »
Összesen	—	a) 5,276,344 b) 5,558,317	31,868,972 32,517,941	100-00 100-00	a) 40,178,681 ha b) 43,284,742 »

Agrarisches Handbuch. 2-ik Kiadás, 191. J.

A másik fontos kérdés, hogy az egyes birtokkategóriáknál történt-e és mily mértékben változás? A mellékelt statisztikai tábla tanúsága szerint a parcella-birtok valami csekélységgel fogyott, épp így a nagybirtok és középbirtok is. Ezzel szemben a kisbirtok majdnem változatlan, a parasztbirtok pedig több mint egy százalékkal gyarapodott, ami területben kifejezve, egy millió hektáron felüli növekedést jelent. Ez az adat nemcsak a német agrárpolitika irányát jelzi, de nagy változást idézett elő a német socialisták magatartásában is és nem kis mértékben járult a Marx-féle tanokat, különösen a tőketömörülést támadó revisionista mozgalom megindításához.

Sajátságos képet mutat a német birtokmegoszlás egyes országok és tartományok szerint vizsgálva. A statisztika tanúsága szerint *) az Élben túli Németország a nagybirtok tipikus területe. Itt a földbirtok 44%-át a száz hektáron felüli üzemek foglalják le. Jelentékeny a nagybirtokok száma még Szászországban (23.1%), Thüringiában (12.6%) és Casselben (9.4%), szóval Közép-Németországban. A többi területen általában véve a parasztbirtok uralkodik és pedig itt ismét két kategóriát különböztethetünk meg: a nagy és kis parasztbirtok vidékét. Előbbihez Schleswig-Holstein, Westfália, a düsseldorfi kerület stb. tartozik, míg a kis parasztbirtok vidéke a Rajnamente, Württemberg, Thüringia, Bajorország stb.²⁾

A jobbágyfelszabadítás gazdasági oldalának legfontosabb része az volt, hogy az eddig korlátolt birtokjog helyébe a korlátlan tulajdonjog lépett, vagyis a földbirtok szabadon eladható, felosztható, más telekkel egyesíthető és megterhelhető lett. A földbirtok a tőkével egyenlővé vált, vagyis mobilisálatott. A liberális közgazdák egyenesen azt követelték, hogy a birtok tőkeerős kezekbe menjen át, mert az államnak élelmiszerral való ellátása, szóval a termelés fejlesztése csakis így lehetséges. Ezzel a felfogással a legújabb agrárpolitika teljesen szakított, amidőn nemzeti érdekből a földbirtok és földbirtokos-osztály védelmét írta zászlájára. Ez a védelem főként a birtok szabad forgalmának az örökösödés

1) L. a. 218. oldalon levő táblázatot.

2) Megemlítendő az állami birtok is. Poroszország 362.070 hektár, Mecklenburg-Schwerin 559.261 hektár (az összterület 42.5%-a) állami birtokkal rendelkezik. Dél-Németországban igen kevés az állami birtok, köztük legjelentékenyebb Baden 111.807 hektár, nagyrészt erdőterülettel.

	Mezőgaz- daságiilag használt terület Mill. ha ‰	A mezőgazdaságiilag használt területről a következő kategóriákra esik hektár			
		0-5 ‰	5-20 ‰	20-100 ‰	100 feletti ‰
1. Elbátori Németország	14.23	8.5	19.0	28.5	44.0
2. Északnyugati Németország	4.80	15.6	27.7	74.7	9.3
3. Közép-Németország:					
a) Szászország, Braunschweig, Anhalt	2.97	13.3	29.1	34.5	23.1
b) Thüringia	0.85	21.6	43.3	22.5	12.6
c) Cassel	0.51	24.3	42.1	24.2	9.4
4. Nyugat- és délnyugati Németország:					
a) Düsseldorf	0.36	22.1	38.0	36.6	3.3
b) Rajnai tartományok többi része	1.02	35.7	45.1	15.6	3.6
c) Délnyugati Németország (Württemberg és Palz nélküli)	2.59	38.3	43.2	13.9	4.6
d) Nyugati Württemberg	0.44	55.7	37.0	4.5	2.8
5. Délkeleti Németország:					
a) Keleti Württemberg	0.72	18.1	49.9	30.2	1.8
b) Frank kerületek	1.34	20.3	57.1	20.3	2.3
c) Bajorország többi része	2.72	12.5	46.1	28.7	2.7
Német birodalom	32.52	15.7	29.9	30.3	24.1

korlátozása, az eladási tilalomnak egyes birtokkategóriákra való kiterjesztése, végül a parasztbirtokok szaporítását célzó telepítés útján történik. Az egyes birtokkategóriákat tekintve, a nagybirtokot a hitbizomány, a középbirtokot a törzsöröklés, a telepítés, továbbá az uzsorás parcellázás megnehezítése, a kisbirtokot az Allmende és a parcellaminimum védelmezi. Lássuk ezeket a rendszabályokat egyenkint.

A hitbizomány az az el nem adható és meg nem terhelhető vagyon, főleg földbirtok, amelyre nézve különös öröklési rend irányadó. Szerkezete jogilag körülbelül olyan, mint a magyar hitbizományé.¹⁾

Németországban sokan a hitbizományban a belterjes mezőgazdasági művelés és a kisbirtok terjeszkedésének akadályát látják és e miatt azt körülbelül ugyanazzal az okfejtéssel támadják, mint nálunk. Az irodalomban és a politikai fórumon ellene megindított mozgalom eredményeképpen a porosz kormány 1903-ban törvényjavaslatot dolgozott ki a hitbizományokról. E javaslat rendelkezése szerint minden hitbizomány mellett a jövedelemből külön alapot kell létesíteni, amelyből a hitbizomány mindenkori haszonélvezője a család többi tagjait kielégítheti és különösen az örökösödési illetékeket kifizetheti. A javaslat kimondotta továbbá, hogy hitbizomány csak oly birtokon alakítható, amelynek tiszta jövedelme minimum 12 ezer márka. (Most a jövedelemminimum 7.500 márka.) Ez intézkedés folytán a parasztság által leginkább vásárolt és parcellázott lovagi birtok kivonatnék a hitbizomány alakítás lehetőségi köréből s így a nagybirtok nem csinálna versenyt a parasztság terjeszkedésének.

A középbirtok védelme tekintetében első helyen az örökösö-

¹⁾ Poroszországban 1903-ban 1.152 hitbizomány volt 1.034 tulajdonos kezén. Területük 2'20 millió hektár, vagyis az állam területének 6.3%-a. A hitbizományok területének 46.4%-a erdő. Közülük 86 5.000 ha-nál nagyobb területű, vagyis latifundium; 2.000–5.000 ha-ig terjed 198; 1.000-2.000 ha 243; a többi kisebb terjedelmű s a hitbizományi terület 11.8%-át foglalja el. – Eme terület 33.9%-a uralkodó és hercegi, 34.6%-a grófi, 29.2%-a nemesi és 2.1%-a polgári családoké. – A hitbizományok 69%-a 1851 előtti időből származik, 1851–90-ig minden évtizedben 102.000–131.000 hektárral gyarapodott területük, 1891-1900-ig 177.000 hektárral.

Sister: Wörterbuch der Volkswirtschaft. II. 979.

dés szabályozása áll. E tekintetben Németország két egyenlőtlen részre oszlik. A Rajna mentén, a Code Civil régi területén, ahol a talaj és az éghajlat is lehetővé teszi a mezőgazdaságilag hasznosított területek felaprózását s az ipari lakosság egyrészt mint fogyasztó, másrészt mint mezőgazdasági mellékfoglalkozást űző, a földarabolás gazdasági előfeltételeit megteremti: a reálosztás örökösödési szokása dívik. Ott, ahol ezek a feltételek hiányoznak és ahol e miatt a gazdálkodási egységet képező földterület felosztása a megélhetés előfeltételeit megrontaná (hegyek között) és proletarisálódást okozna, ott a törzsöröklés dívik. A természeti előfeltételeken kívül a közfelfogás és a szokás is közrejátszik, hogy Németország legtöbb vidékén a reálosztás nem tud tért hódítani. Ezeken a helyeken a gazdaságot nem tekintik tőkének, hanem a család megélhetési forrásának. A szülő többnyire még életében átadja a gyermeknek a birtokot. Ennek fejében ellátást nyer, épp így a testvérek is nagykorúságukig. Nem kis mértékben e szép családi szokás eredménye, hogy a német parasztság még oly nagy ipari vidéken is, mint Westfália, ellent tudott állani a capitalismus romboló hatásának. SERING a törzsöröklés társadalmi és gazdasági oldalait vizsgálván, két nevezetes felfedezésre jut. Az első az, hogy a törzsöröklés vidékén kisebb a törvénytelen születések száma, mint a reálosztás vidékén és a kivándorlás sem nagyobb, mint egyebütt. Az a vád, hogy a törzsöröklés a testvérek proletarisálódását vonja maga után, szerinte szintén nem helytálló. Vizsgálatainak nyomán megállapította, hogy a törzsörökös testvéreinek nagy része beházasodás vagy bérlet segítségével ismét önálló parasztgazda lesz, vagy mint telepes, mint önálló iparos keresi meg a kenyerét. Az állami hivatalok és egyáltalán a tanult pályák tele vannak westfáliai és más törzsöröklési területekről származó parasztfiúkkal. Proletár mindössze 10% lesz és ezek is kimutathatólag kicsiny birtokosok gyermekei. A másik felfedezése SERINCnek az, hogy a reálosztás, a közfelfogással ellentétben, ott, ahol igazán érdemes földet venni, a kisbirtokososztály érdekeivel ellentétes latifundiumképződést mozdítja elő. Düsseldorf és Aachen körül a városi capitalisták nem összefüggő területeken valóságos latifundiumokat alakítottak, amelyeket kisbérlet útján méregdrágán hasznosítanak. Épp így történt ez a Rajna-

menti szőlőterületeknél is. A törzsöröklés egyedüli hátránya ott jelentkezik, ahol az örökségre jogosultak kielégítése nem a hozami, de a forgalmi érték alapján történik. Itt az eladósodás rohamosan növekszik, hacsak a törzsörökös életbiztosítással kapcsolatos hitelbiztosítást nem köt.

A törzsöröklésnek két fajtája ismeretes Németországban. Hannoverben, Oldenburgban, Brémában és Lübeckben a facultatif törzsöröklés rendszere uralkodik. Itt ugyanis végrendelet nélküli elhalálozás esetén a törzsöröklés csak azon birtokokra nézve irányadó, amelyek a tulajdonos kívánságára egy e célból a törvényszéknél felfektetett udvarlajstromba bevezetettek. Westfáliában és az alsó-rajnai tartományokban a direct törzsöröklés uralkodik. Minden önálló gazdálkodásra alkalmas, lakóházzal ellátott és legkevesebb hatvan márka kataszteri tisztajövedelmű birtokra hivatalból iktatják be a törzsöröklési jelleget. Ezekben a tartományokban a törzsörökös csak a hozadéki érték alapján tartozik testvéreit kielégíteni és ezenfelül az adósságok levonása után megállapított hagyatéki tisztaérték egyharmadát kapja előnyösítés gyanánt, hogy ebből a testvérei kifizetése céljából felvett adósságot törleszthesse. A kielégítés járadék alakjában történik, amit persze a járadékbankok bármikor tőkében leszámítolnak. Ha a törzsörökös 15 éven belül a birtokot áruba bocsájtaná, eltekintve testvéreinek elővételi jogától, a már élvezett egyharmad előnyt is elveszíti.

A törzsörökösödés a telepítésnél létesült járadék birtokra nézve kötelező, épp így Badenben a zárt udvarokra.

A közép birtok érdekében létesített direct védőrendszabályok közt nem utolsó helyet foglalja el a telepítés. Ott, ahol a gazdasági fejlődés folytán, a nagy birtok, a közép- és kis birtokot teljesen felszívta, ennek a folyamatnak társadalmi és gazdasági hátrányai is jelentkezni kezdtek. Gazdasági hátránya: a városbatódulás, illetve a munkáshiány, amelyet elsősorban a nagy birtok érez meg és amely gazdasági csapás nem kis mértékben járul ahhoz, hogy Keleten a nagy birtok folytonos és nagymérvű válsággal küzd. Társadalmi hátránya e fejlődésnek a lengyelek tér foglalásában nyilvánul, akik az elbántott tartományokban, különösen Posenben, Szi- léziában stb. erőteljes közép birtokos osztályt teremtettek és

szövetkezeti hálózatukat kiépítvén, a német földbirtokosokat kezdték kisajátítani, ami tekintettel arra, hogy a munkásság nagy része is lengyel anyanyelvű, nem ütközött nagy nehézségbe. Különösen a lengyel ellentelepítést vezető Ziemszki-féle bank hivatkozhatik nagy eredményekre. A porosz telepítés azzal a határozott céllal indult meg, hogy ennek segítségével a lengyelek gazdasági előbbrejutását a porosz állam visszaszórítsa. Az 1886-iki telepítési törvény egyenesen ezzel az indoklással Posen és Kelet-Poroszország részére 100,000.000 márkás alapot létesített és külön telepítési bizottságot nevezett ki a lengyel földbirtokok megvásárolására és német telepesek között leendő felosztására. Az alap nemsokára kimerült anélkül, hogy a kitűzött célt csak megközelíthették is volna. Ezért 1898-ban 200, 1902-ben 300,000.000 márkára emelte fel az alapot a porosz képviselőház, újabban még a kisajátítási jogot is megadta a telepítőbizottságnak. Az eredmény nem valami fényes, ha nemzeti szempontból tekintjük, mert a lengyelek csak eleinte adták el birtokaikat, 1904-ben az eladók 89⁵/₁₀-a máinémet, dacára, vagy talán éppen azért, mert a vételár tetemesen emelkedett. Gazdasági szempontból tekintve a telepítés eredményeit, nem lehet azt kicsinylenünk. 1886-tól 1904-ig 309³ millió vételárért 469 uradalom és 301 parasztgazdaság vásároltatott össze 261.662 hektár területtel. A letelepült családok száma 8.862, gyermekekkel és családtagokkal együtt tehát 60.000 német telepes nyert új otthonot az elbántúli tartományokban. *)

Az új telepek közül 7.333 járadékirtok. Az 1890. és 91-iki törvények a telepítés helyes magánjogi formáját alkották meg akkor, amidőn a ROBERTUS által az összes földbirtokhitel részére követelt járadékot alapul fogadták el. Járadék csak adósságmentes birtokon alapítható, mert az ilyen birtok csak a járadékos hitelező beleegyezésével s az agrár-hatóság jóváhagyása mellett adható el és osztható fel. Az eladót a járadékbank fizeti ki s a vevő körülbelül 60 évig ennek fizeti a járadékot, amidőn is az adósság teljesen törlesztetik. A bank az adósságot fel nem mondhatja, ellenben a járadékkötelezett

¹) A telepek nagysága a következő: 5 hektárnál kisebb 1.085, 5-10 hektárig 1.693, 10-20 hektárig 5.188, 25-50 hektárig 761, 50 hektárnál nagyobb 135.

a törlesztési tervtől eltérően is törleszthet. A járadékbirokok létesítését a »General-Commission« végzi. Maga birtokot nem vásárol, csak közvetíti az adás-vételt és kölcsönt ad. Szigorúan őrködik a felett, hogy a telepítés kezdetekor napirenden lévő oktalan és uzsorás parcellázások meg ne történhessenek. 1905-ig az elbántúli tartományokban és Westfaliában 10.963 járadékbirokok alakult, körülbelül 127.569 hektárnyi területen. A »General-Commission« mellett főként állami bankok dolgoznak, de újabban a berlini Landbank is együtt dolgozik vele. (5.000.000 márka alaptőkével alakult önálló telepítések keresztülvitelére.) Emellett közhasznú telepítőtársaságok is előmozdítják a »General-Commission« munkáját. Köztük legnevezetesebb a pomerániai, amelyet 1903-ban gazdák alapítottak. A haszon maximumát az alapítólevélben 5%-ra korlátozták és az igazgatás teendőit ingyen vállalták magukra. Ez a társaság 1903-tól 1906-ig 14.000 hektár területen 568 paraszt- és 76 munkástelephelyet létesített. Újabban az állami járadékbankok tartaléktőkájukkal segítyezik e közhasznú társaságokat.

Meg kell e helyütt említenem a középbirtok, illetve a parasztbirtok védelmének azt a fontos eszközét is, amelylyel Bajorország és Württemberg az uzsorás parcellázások ellen küzd. Eltekintve a német büntetőtörvénykönyv azon rendelkezésétől, amely a parcellázási uzsorát ugyanazon elbírálás alá vonja, mint a pénzuzsorát, nevezett államok a vett birtokot csak három évi birtoklás után engedik feldarabolni, kivéve ha a felek igazolják, hogy a földarabolás nem üzérkedési célzatú, vagy pedig az a község érdekét szolgálja.

A középbirtok további közvetlen védelmét a birtokfeldarabolási tilalom képviseli, amely a kisbirtoknál mint parcellázási minimum jelentkezik. Igaz ugyan, hogy a földbirtok szabad forgalma, amely a liberális gazdasági aera és a jobbágyfelszabadítás egyik legfontosabb követelménye volt, sehogy sem egyeztethető össze ezzel a rendszabálylyal, de Németország egyes vidékein ma is oly erős a földbirtok családi jellege, hogy a földarabolási tilalom további fenmaradását minden más ellenkező gazdasági törekvással és jogfejlődéssel szemben biztosítja. így Schleswig-Holstein néhány vidékén és egy-két kisebb német államban még ma is fennáll a földarabolási tilalom a nagyobb parasztbirtokokra. Badenben körülbelül

5.000 zárt udvarra, Szászországban a legtöbb lovagi és Maier-birtokokra, Mecklenburgban az állami birtokokból kihalított örökbérletekre nézve szintén ki van mondva a feldarabolási tilalom s azok más telekkel sem egyeshetők. Természetesen a kisbirtok parcellaminimumánál nemcsak a család védelme volt irányadó, mert hisz a birodalmi kormány a homestead törvényével mai napig is adósa maradt a birodalmi gyűlésnek, amely erre 1894-ben felkérte, hanem a gazdasági felhasználás szempontja. A birtokfelaprózódás oka nagyrészt az öröklésnél dívó reál-osztás, amelynek előnyeire és hátrányaira fennebb mutattam rá. Kétségtelen dolog, hogy ipari vidéken, ahol kertgazdaság lehetséges, a nagy árfelcsigázás mellett is megtalálja a parcella-vásárló munkás számadását. De ha a földarabolás oly mértéket ölt, mint Trier és Koblenz vidékén, ahol egy hektár területet 12 részre is felosztanak, hogy minden gyermeknek minden parcellából kiadják az örökséget, ott a föld használata, megművelése rendkívül meg van nehezítve. Némileg ugyan segíthet a meglevő bajokon a tagosítás, de ha gátat nem vetnek az öröklési szokás korlátlan érvényesülésének, a helyzet rövid időn belül megrosszabbodik a tagosítás dacára is. Ezt átlátta néhány dél-német állam és így pl. Hohenzollern tartomány és Wiesbaden kerület a szántóföldet körülbelül 12 árnál kisebb parcellára felosztani nem engedi. Badenben az erdő 10 holdnál, szántóföld $\frac{1}{4}$ holdnál (Morgen) kisebb területre nem osztható. Hessenben a szántóföldet egy negyed holdnál, rétet $\frac{1}{8}$ holdnál, erdőt 2 holdnál kisebb területre nem szabad feldarabolni.

A kisbirtok védelmét szolgáló intézkedések közt előkelő helyet biztosít magának az a törekvés is, amely Dél-Németországban a községi legelők és erdők gyarapítását célozza. Ez a kisbirtok hátvédét képezi és határozottan megállapítható, hogy a kisbirtok hanyatlása szoros okozati összefüggésbe hozható az Allmende feldarabolásával.

III.

(Mezőgazdasági hitel; üzemi intesitás; közlekedésügy, munkás-kérdés, a földbirtok hozama és jövedelmezősége.)

A mezőgazdasági személyi hitel Németországban a Raiffeisen-féle egyesületek által bőséges kielégítést nyer. Ezeknek fejlődése tanulságos ugyan, de a birtokpolitika szempontjából reánk nézve kevés jelentőséggel bír. A meliorációs hitel, amelyet a Landçskulturrenten-bankok látnak el és a jelzálogi hitel, amely főként a földvásárlásnál és örökösödésnél játszik szerepet, körülbelül akként van szervezve, mint minálunk. A különbség csupán annyi, hogy a földbecslés minden mozzanata előre meghatározott, egységes elvek szerint történik és hogy a jelzálogi kihitelezés rendszerint az érték 75-de (60%); kivételesen azonban $\frac{2}{3}$ -a (66.66%). Különleges intézménye a földhitelnek a Landschaft, földhitelintézet szövetkezeti alapon. Nagy Frigyes a hét éves háború pusztításainak enyhítése céljából Bűring berlini bankár tanácsára 1769-ben alapítja. A tagok felmondhatatlan jelzálog-kölcsönt kapnak záloglevelekben, amit az adós bármikor visszafizethet. Tekintettel arra, hogy a tagok maguk végzik a becslés és az igazgatás teendőit, a kölcsön kamatlába igen alacsony. Az üzletmenetre állami biztos ügyel, ez és a tagok önzetlen munkája eredményezte, hogy ez a hitelintézmény a legnagyobb válság esetén is megállotta helyét. A Landschaft eredetileg csak a nemesi birtok számára volt alkotva, a XIX. századtól kezdve azonban parasztbirtokokra, mai felfogás szerint szólva kisebb birtokokra is hitelez, illetve kisebb birtokosokat is felvesz a szövetkezet tagjai közé. Újabb változás az Élben túli tartományok Landschaftjainál észlelhető, amelyek a személyi hitel kielégítését is felvették üzletkörükbe.

A földbirtok eladósodása meglehetősen nagy Németországban. Okai a vételárhátralék, a törzsöröklési vidékén szokásos forgalmi érték szerinti és pénzbeli kielégítése a testvéreknek, végül az, 1902-iki vámtarifa megalkotása előtt uralkodó agrárválság. Az eladósodás mérve a birtok nagyságával arányban

emelkedik s így általában véve nagyobb Németország keleti részén, mint a nyugati államokban és tartományokban.¹⁾

Nevezetes kísérletek történtek legújabbán Poroszországban a földbirtok tehermentesítésére vonatkozólag. Az 1906. évi augusztus hó 20-án kelt porosz törvény az eladósodási határt tette a földtehermentesítés segédeszközévé. Ugyanis minden földbirtokosnak jogában áll birtokára az eladósodási határt telekkönyvileg bekebeleztetni. Pontos eladósodási határt a törvény nem állapít meg, ez azonos azon kikölcsonzési határral, amelyet valamely tartomány közhasznú pénzintézete gyakor-

Kataszteri tiszta jövedelem M.-ban	A birtok átlagos terjedelme hektárookban	Hány % az adósság az összvagyonnak
60—90	8	18·5
90—150	11	20·1
150—300	18	21·6
300—750	32	22·8
750—1500	51	26·5
1500—3000	91	33·1
3000 és több	625	31·4

Kataszteri tiszta jövedelem M.-ban	A birtok értékének felét túlhaladó eladósodás %	A birtokérték háromnegyedét túlhaladó eladósodás %
60—90	15·1	4·8
90—150	15·6	4·6
150—300	16·4	4·4
300—750	17·6	4·6
750—1500	22·6	6·7
1500—3000	34·1	12·6
3000 és több	41·2	15·6
	17·6	5·2

1) Elster i. m. 1195. oldal

latában használ. Az eladósodási határ beiktatása után új jelzalog! tételt a telekkönyvbe nem lehet bevezetni, csak a tartományi biztos engedelmével, a tulajdonos kérelmére és csakis örökösödés esetén. A túllépés maximuma a szabadon maradt rész egynegyede. A szabadon maradt rész célja a személyi hitelképesség emelése. A törvény Poroszország minden tartományára nézve külön-külön királyi rendelettel léptethető életbe. Az eladósodási határ, mint említettük, biztos alapot teremt a földtehermentesítés számára. Eddig Kelet-Poroszországban és Posenben végezték a szükséges kísérleteket. Kelet-Poroszországban Kapp-nak, az ottani Landschaft igazgatójának javaslatára a Landschaft az eddig szokásos $\frac{2}{3}$ kikölcsönzés helyett hajlandó az érték $\frac{5}{6}$ -át kölcsön adni, hogy az adós ebből a drága magán-jelzalogterheket kifizethesse. Az adósság törlesztése úgy megy végbe, hogy a törlesztési hányad az érték $\frac{2}{3}$ -án felüli megterhelésig félszázalék, az azonfelül levő adósságnál pedig 2%. Csak ha ez utóbbi letörlesztetett, szűnik meg a tulajdonosra nézve a törlesztési kényszer. Erre a kísérletre alapul a kelet-poroszországi Landschaft 10 millió márkát szánt. Posenben a Deutsche Mittelstandskasse kísérli meg a parasztság földtehermentesítését; eljárása körülbelül ugyanaz, mint a mi 1905. évi földtehermentesítési kölcsöneinké: tudniillik a Landschaft ad jelzalogleveles kölcsönt. E mögött a Mittelstandskasse a telepítési bizottság révén $3\frac{1}{2}\%$ kamat és $\frac{1}{2}\%$ törlesztés mellett az eladósodási határig fel mondhatatlan közönséges kölcsönt közvetít. A bank kölcsöneinek ellenőrzését, valamint a becslési munkálatokat és az esedékes részletek beszedését a Raiffeisen-egyesületek, valamint más közhasznú helyi takarékok végzik. Legújabban a pénzügyminister a porosz képviselőházban Ígéretet tett az iránt, hogy a porosz hitelszövetkezetek központját, a Preussen-Kasse-t a földtehermentesítés szolgálatába állítja; a porosz földmivelésügyi költségvetés pedig 50.000 márkát vett fel új tétel gyanánt a földtehermentesítés érdekében végezendő munkálatokra.¹⁾

^{*)} Legeslegújabban a kelet-poroszországi. Landschaft életbiztosítási hitelbiztosítás útján kívánja a földtehermentesítés kérdését megoldani s e célból 1 millió márka alaptőkével életbiztosító-intézetet alapít.

A német mezőgazdaság belterjességének fokáról szintén a statisztikai adatok¹⁾ nyújtanak legjobban felvilágosítást. Azokból mindennél világosabban kitűnik, hogy Németország mezőgazdasága mily óriás léptekkel halad a belterjes gazdálkodás felé. A XIX. század elején a művelésbe vett terület 30%-a ugar volt, ma ez mindössze 4%. A gabonafélék külterjes termesztését a takarmánynövények termesztése szorítja vissza, ezzel kapcsolatban az állattenyésztés fellendül, ami ismét a trágyamennyiség gyarapodását idézi elő. Az istállótrágya mellett a műtrágyák alkalmazása is nagy lendületet vesz, aminek egyrészt Németország monopol helyzete is kedvez a káli sóbányászat terén. A haszonállatok száma megkétszereződött a legutóbbi száz év alatt s a gazdasági eszközök tökéletesbedése, valamint -a mezőgazdasági gépek alkalmazása szintén zálogát képezik a jobb talajmegművelésnek. A három nyomású gazdálkodási rendszert, amely nálunk még sokhelyütt dívik, majdnem mindenütt a vetésforgás váltja fel. Ez az oka, hogy a mezőgazdaságba befektetett tőke, valamint a munka is arányosan növekszik. A meliorációk szintén nagy előhaladást tesznek és pedig nemcsak a belterjesebb gazdálkodás szolgálatában, hanem eddig műveletlen talajoknak művelésre alkalmassá tételével is. Különösen a mocsáros területek lecsapolása és kiszárítási halad előre nagy arányokban: 22 négyszögkilométer területből ma körülbelül a fele művelésre alkalmassá tételre. Az intenzitás emelkedésének különben egyik legerősebb tanúbizonysága, hogy jöhetnek a XIX. század elején a kalászos növénynyel beültetett terület 66% volt, 1893-ban pedig csak 54.37%), a termés mennyisége mégis jóval nagyobb, mint akkor. A kapásnövények között különösen a burgonya- és a cukorrépa-termesztés öltött nagyobb arányokat. Ez a két növény, kapcsolatban a

¹⁾ Az 1907. évi mezőgazdasági üzemstatistika szerint 43,106.386 hektár mezőgazdaságilag használt terület volt Németországban. E közül szántóföld volt 24,432.354 hektár. Ebből 6.89% búzával, 24.99% rozsszal, 6.64% árpával, 17.23% zabbal, 2.10% cukorrépával, 12.99% burgonyával, 10.58% takarmánnyal volt beültetve. 1,084.389 hektár (4.44%) mint legelő használtatott és 993.335 hektár (4.06%) ugar volt.

A mezőgazdasági üzemekben, eltekintve az üzemvezetéstől, 4,321.735 férfi és 7,918.321 női, összesen 12,240.056 egyen dolgozott.

czukor- és szeszgyártás emelkedésével jövedelmezővé teszi az Elben túli tartományok nagyobb gazdaságait, amelyek pedig rossz talajviszonyokkal kénytelenek megküzdeni. Természetesen ennek a művelési módnak megvan a munkásviszonyokra gyakorolt kedvezőtlen hatása. A kisebb üzemek általában véve ugyanazon növényfélésegeket termesztik, mint hazánkban, terület szerint azonban megemlítendő a Rajna menti kisüzemek kert- és szőlőművelése, amely a kisbirtok eme vidékének határozott jelleget ad. Egyébként a kisbirtok belterjes művelésének emelkedését nem annyira a növénytermesztésből, mint inkább az állattenyésztés fellendüléséből lehet megítélni. Jelentékeny fejlődést mutat a sertésenyésztés absolute és a lakosság fejszámához viszonyítva. A szarvasmarhatenyésztés az utóbbi viszonylatban hanyatlott, de az összlétszámot tekintve, gyenge emelkedést mutat. Épp így a lótenyésztés is. Csak egy állatfajtaban észlelhető hanyatlás, tudniillik a juhtenyésztésnél, amely köztudomás szerint a nagybirtok haszonállatja. Az állattenyésztést előmozdítják a különféle tenyésztő és állatértékesítő szövetkezetek, továbbá az állatbetegségek leküzdésére irányuló állami és magán-tevékenység, amelynek az utóbbi évek folyamán sikerült az előbb hevesen pusztító járványokat teljesen kiküszöbölni. Különösen kiemelendő a belterjes állattenyésztés emelése körül a tejjgazdaság gyarapítását munkáló tejszövetkezeti mozgalom, amely 1905-ben 2.822 tejszövetkezettel rendelkezett, több különféle központban tömörítve.

Németország közlekedésügyének fejlődéséről, amely az üzemi, de különösen az értékesítési viszonyokkal szoros összefüggésben áll, e helyütt röviden teszünk említést. 1855-ben 8.287, 1904-ben 55.564 kilométer nagyságú volt Németország vasúti hálózata. A belső víziutak terjedelme 14.182 kilométer, amiből 2.346 kilométer szabályozott folyó, 2.444 kilométer ásott csatorna, a többi pedig természetes víziút. Szinte felesleges említeni Németország nagy kikötői tengeri hajózásnak jelentőségét és fejlődését. Kétségtelen dolog, hogy a közlekedésügy fellendülése a mezőgazdaság belterjes irányú fejlődésének is előmozdítója volt. Azokon a vidékeken, ahol a közlekedésügy a vasúthálózat kiépítése folytán nagy haladást mutat (Rajna-westfáliai iparvidék stb.) a legbelterjesebb üze-

meket találjuk. Másrészt azonban nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a közlekedésügy fejlődése sok súlyos kérdést idézett fel a mezőgazdaságban. Így egész a birodalom szívéig megnyitotta a külföldi mezőgazdasági termékek előtt az utat, aminek ékesen szóló bizonyossága az a körülmény, hogy a continens legnagyobb gabonapiacza, Mannheim, a birodalom nagy tengeri kikötővárosaitól igen távol fekszik. Döntő érv volt a külföldi termékek beözönlésének és a közlekedésügy fejlődésének összekapcsolódása az úgynevezett csatornajavaslatok tárgyalásánál, amidőn is a német agráriusok egyenesen azért foglaltak állást nevezett javaslatok ellen, mert ez úton a külföldi cikkek beözönlésének növekedésétől félték. De a közlekedésügy fejlődésének más visszahatása is érezhető volt a mezőgazdaságra is. A vasúti hálózat kiépítése és különösen a negyedosztályú kocsik beiktatása folytán megmozdult a falu lakossága és sokan a városbatódulást és a falu elnéptelenedését egyenes összefüggésbe hozzák a közlekedésügy fejlődésével. Látjuk tehát, hogy a közlekedésügy fejlődése körülbelül ugyanannyit használt, mint ártott a mezőgazdaságnak, ez a két hatás körülbelül kiegyenlíti egymást. Fentebb említettük már, hogy a mezőgazdaság belterjes fejlődése évről-évre több és több munkaerőt köt le és hogy a közlekedésügy fejlődése mennyire megmozdította a falu népét, aminek egyenes következménye a munkáshiány Németország keleti tartományaiban. Különösen a nagybirtok szenved sokat a munkáshiány miatt, de újabban a közép-, sőt a parasztbirtok is megérzi azt. A történelmi fejlődés ismertetése alkalmával reámutattunk arra, hogy Németországi gazdasági viszonyai két egymástól nagyon is eltérő gazdálkodási rendszert teremtettek meg. Ez a rendszer a mai munkásviszonyokban is visszatükröződik. A parasztbirtok vidékén a mezőgazdasági cselédek alkalmazása dívik, míg a nagybirtok vidékén napszámosokkal és vándormunkásokkal dolgoznak. A cselédek szerződése egy évre, vagy egy hónapra szól. Bért, teljes ellátást és lakást kapnak. Különleges joguk a cselédtartásokban van szabályozva, amelynek intézkedései sokkal szigorúbbak a magyar cselédtörvény vonatkozó rendelkezéseinél.¹⁾

¹⁾ Az 1854. évi április 24-én kelt törvény szerint pl. egy évig terjedhető fogházzal büntetik a mezőgazdasági sztrájkot, ha az összebeszélés folytán történik.

Ezt a kemény fegyelmet azonban nagyrészt enyhíti az, hogy a cselédeknek többnyire családjuk nincs és a parasztbirtok vidékén a gazda patriarchális bánásmódban részesíti őket: egy tető alatt alusznak és ugyanazt az ételt eszik. A cselédek munkája nagyrészt az állatok gondozására terjed. Közöttük a Deputat-Gesinde különleges állást foglal el, élelmezés helyett naturáliákat kap és külön lakásban lakik. A nagybirtok a mezőgazdasági téli munka megcsökkenése óta a cselédek alkalmazását is korlátozta és azok helyébe inkább szerződésileg kötött napszámosokat alkalmaz. Ezek többnyire kisbirtoka munkások, félévre szegődnek, lakást, naturáliákat, szegődményes földet stb. kapnak s ezért kötelesek előre meghatározott nagyságú bérért az uradalomban dolgozni s maguk mellé egy segédmunkást (Schaarwerkert) állítani. Nyáron még feleségeik is kötelesek munkára menni. Fizetésük és helyzetük elég jó, de állásuk bizonytalan, jövőjük az önállóságnak semmiféle kilátásával nem kecsegtet, továbbá a szigorú fegyelem meglehetősen nyomja őket, s ezért olyanok, kiket valamelyes kis tulajdon nem köt a faluhoz, nem szívesen kötik le magukat szerződésileg, hanem a városba vándorolnak. A nagybirtok kénytelen helyettük vándormunkásokat alkalmazni (Sachsengängerek), akik márcziustól október hó végéig dolgoznak, körülbelül két márka napibér mellett. Jelenleg körülbelül két-háromszázezer mezőgazdasági vándormunkás található Németországban, köztük 5.000 magyarországi illetőségű. A munkásviszonyoknak ez a fejlődése aggodalommal tölti el úgy a német gazdákat, mint a német agrárpolitikuskokat. A veszedelem kettős: egyrészt gazdasági, másrészt politikai. A munkáselem folytonos változása bizonytalaná és gyakran eredménytelenné teszi a finomabb és belterjesebb munkát. Az idegen munkás szerződösszegése napirenden van, úgy, hogy a gazda nem számíthat mindig és teljes biztonsággal annak szolgálataira. De ennél sokkal nagyobb veszedelemmel fenyegeti Németországot a vándormunkások intézménye nemzeti szempontból. A lengyel munkások az Élbén túli tartományokban a német hegemoniáért vívott nagy harcban hatalmas támaszai a lengyelségnek különösen azért, mert a német munkáscsaládot elvándorlásra kényszerítik. A Sachsengengerek a czukorrépatermesztés segélyével ma már West-

fáliáig és a kisbirtokvidék határáig nyomultak elő úgyanyyira, hogy munkásságuktól függ ma Németország mezőgazdasági termelésének eredménye, szóval nélkülözhetetlenekké lettek. És ez a nemzeti termelés szempontjából veszedelmes jelenség. A szomszéd államok nagyon jól tudják azt, hogy a német mezőgazdaság munkáskezek dolgában reájuk van utalva és különféle politikai retorsió eszközéül használják ezt a körülményt. A porosz kormány telepítési politikáját nem kis mértékben irányítja az a szempont, hogy ezáltal az Élben túli tartományok munkásszükségletéről gondoskodják, egyrészt munkástelephelyek létesítése által közvetlenül, másrészt pedig közvetve akként, hogy majd a telepések másod- stb. szülött gyermekei pótolják a hiányzó munkáskezet. Hogy azonban ezzel az actióval sikerülni fog-e a munkáshiányon segíteni, arra vonatkozólag nagyon megoszolnak a vélemények. Sokan többet várnak attól a népjóléti és socialpolitikai tevékenységtől, amelyet a német kormány és a német társadalom az utóbbi évek folyamán kezdeményezett oly célból, hogy a falut megkedveltesse a gazdasági munkásokkal és kisbirtokosokkal és ellentállóbba tegye őket a város csábításaival szemben.

Németország közteherviselésének mérvéről, különösen adóviszonyairól ez idő szerint véleményt nem mondhatunk. A birodalmi adóreform, amely alig pár hónappal ezelőtt jött létre, oly gyökeresen megváltoztatta a közteherviselés mértékét, hogy a megterhelésről adott hozzávetőleges vélemény sem volna ez idő szerint más, mint meddő bölcselkedés. E helyütt tehát csak a földadóra vonatkozó adatokat érintjük. Poroszországban az állam a földadót a községek részére engedte át s ezek szükségleteikhez mérten, különböző százalék szerint veszik azt háztartásukhoz igénybe. Bajorországban, Hessenben és Badenben az úgynevezett pénzügyi törvény évről-évre állapítja meg a földadó nagyságát, amely így nem állandó tétel. Szászországban a földadó a kataszteri tiszta jövedelemnek négy százaléka és felerészben iskolai célokra fordítatik. Württembergben nemrég mérsékelték az adókulcsot a kataszteri tiszta jövedelem 2.8%-ra, hogy ez által a borválság folytán, súlyos helyzetbe jutott gazdák helyzetén javítsanak.

Összegezve az eddig mondottakat, megkell állapítanunk,

hogy a földbirtok hozama Németországban az utóbbi évek mezőgazdasági reformjai, a belterjes gazdálkodás terjedése és a mezőgazdasági hitel rendezése folytán határozottan gyarapodott. A termelési költségek emelkedtek ugyan, és pedig részint a föld árának és a munkabéreknek növekvése folytán, másrészt azonban csökkentették azokat az anyagbeszerző szövetkezetek, amelyek a fontosabb és nevezetesebb kartellekkel sikeresen vették fel a küzdelmet. Egyébként a gazdák kárpótlást leltek a termelési költségek emelkedéseért a jobb terményárakban is. Egyrészt az értékesítő szövetkezetek, másrészt az 1902-iki vámtarifa tételei biztosították számukra a jobb terményárakat¹⁾ s ezáltal a föld jövedelmezőségét is.

IV.

(A földbirtokos-osztály helyzete, agrármozgalmak, várható fejlődés.)

A német foglalkozási statisztika adatai a mezőgazdasággal foglalkozó népesség folytonos hanyatlásáról számolnak be, különösen 1882 óta, amidőn a mezőgazdasági válságot először állapította meg a foglalkozási statisztika. A legújabb fölvétel szerint ugyan az önálló foglalkozást űzők száma valamivel gyarapodott, de a mezőgazdaság, mint főfoglalkozási ág határozott hanyatlást mutat. Ezzel szemben a mezőgazdasági mellékfoglalkozást űzők száma növekszik, ami különösen a rajna-westfáliai iparvidéken a munkásosztály helyzetének javulását bizonyítja, amennyiben ezek megtakarított pénzükből parcella-¹⁾ birtokot vásárolnak, amely a család szükségleteinek fedezését, különösen a hüvelyes vetemények, gyümölcs stb. tekintetében

¹⁾ Árak 1000 kilogrammonként márkákban a régi és új vámtarifa hatása alatt:

Búza	(1896—1900-ig)	161·9	(1906)	173·4
Rozs	»	134·9	»	154·0
Árpa	»	137·9	»	149·9
Vaj	»	218·0	»	241·0
Marhahús	»	125·0	»	241·0
Sertéshús	»	129·0	»	162·0

(Handwörterbuch der Staatswissenschaften I. 215.)

lehetővé teszi. Az iparosodással egyenlő arányban halad a lakosság városba tömörülése is. 1850-ben a német birodalom lakosságának csupán $\frac{3}{4}$ része lakott városokban. 1880-ban 26.5 millió falusi és 16.7 millió városi lakost számoltak. 1905-ben a falu lakossága 25.8 millió, tehát majdnem egy millióval kevesebb, mint 1880-ban. Ezzel szemben a városi lakók száma 34.8 millióra emelkedett. Ez a fejlődés a kilenczvenes évek mezőgazdasági válságának kétségtelen eredménye. Fentebb szólottunk már a közlekedési eszközök kiépítéséről. Ezek kétségtelenül emelték a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét, mert új piacokat nyitottak meg az eddig szűkös helyi piacokra utalt mezőgazdasági termelés előtt. Nem szabad azonban felednünk, hogy ezeken az utakon a külföld és pedig első sorban a tengerentúli országok gazdasági termékei is beözönlöttek a német birodalomba és lehetetlenné tették, hogy a gabonaárak a termelési költségeknek megfelelően alakuljanak. Érdekes e tekintetben DR. RABE OTTÓ számítása (Vierzig Jahre Brodgetreidebau 1901), amelyben kimutatja, hogy 1860-tól 1899-ig a mezőgazdaság közszolgáltatásai 280%-kal, az épületek fenntartási költségei 776%-kal, az állatállomány kiegészítése 700%-kal, gépek és eszközök beszerzése 855%-kal, a munkabérek 372%-kal, a kézművesek munkabérei 256%-kal emelkedtek. Ezzel szemben a búza tonnája 1860-ban 211.4 márka, a rozsé 165.4, az árpáé 150.2, a zabé 144 stb. volt, míg 1896-tól 1900-ig a búza tonnája 161.9, a rozsé 134.9, az árpáé 137.9, a zabé 135.1 márka volt. DADE kimutatja, hogy a termelési költségekkel arányban 1860-tól 1899-ig a búza ára 195 márka, a rozsé 156 márka kellett volna, hogy legyen tonnánként. A gabonaáraknak a termelési költségekkel arányban nem álló alacsonyosságát, mint fentebb említettük, a minden nagyobb befektetés nélkül termelt amerikai gabnák versenye okozta. Ennek a nagy válságnak első következménye a földbirtok nagymérvű eladósodása volt, amelyről fentebb már megemlékeztünk, a második és sokkal súlyosabb következmény pedig a birtokosok nagymérvű elpusztulása. Ennek a folyamatnak a nagy- és középbirtok kevésbé tudott ellenállni, mint a kisbirtok. A külföldi versenyt romboló hatásában követték a gazda jövedelmének belföldi ártényezői is: a mezőgazdálkodáshoz szükséges nyersanyagok

(műtrágya, szén stb.), és mezőgazdasági gépek és eszközök előállítói és elárúsítói hatalmas kartellekbe tömörültek és a termeléshez szükséges anyagot tetemesen megdrágították. Más oldalról pedig a munkásosztály jelentkezett; egyrészt a munkabér emelése folytán a földbirtokos jövedelmét csökkentette, másrészt pedig, mint szervezett socialista párt, a földbirtokos-osztály társadalmi és politikai helyzetét igyekezett meg-ingatni. Egységes agrárprogramhoz ugyan a német socialis-ták mai napig sem tudtak eljutni s e miatt Németországban a nálunk oly jól ismert agrarsocialista mozgalom fel nem lelhető, de a socialdemocrata pártnak a birodalmi gyűlésen szereplő hatalmas képvisellete, egyesülve sokszor a szélső szabadelvű pártokkal, meg nem szűnő erős támadásokat intéz a gazdák politikai hatalma ellen. Különösen az úgynevezett Caprivi-féle kereskedelmi szerződések tárgyalása alkalmával tűnt ki a gazdák politikai gyöngesége és szervezetlensége. A német kormány a súlyos válság által amúgy is megtáma-dott, társadalmi állásában, gazdasági létében megingatott foglalkozási osztályt teljesen feláldozta az ipar érdekeinek. Németország a lehető legbiztosabban haladt azon az úton, amely Angliát nagyipari állammá emelte az angol mezőgaz-daság romjain.

A Caprivi-féle vámszerződésnek és az általa kezdeményezett gazdasági politikának megvolt a maga visszahatása. A gazdák kezdték belátni, hogy az osztályküzdelmek legfontosabb szin-tere a parlament, kezdték belátni, hogy a szervezetek bármely kicsiny és tőkeszegény társadalmi osztály érdekeit képviselik is, mindig győzedelmeskedni fognak egy nagyobb, vagyono-sabb, de kellőleg nem szervezett társadalmi osztály felett. Belátták azt, hogy az osztályharcz tetemes része a jövedelem-eloszlásra vonatkozik, és hogy ez utóbbinak leghatalmasabb tényezője a parlament. Amidőn tehát RUPRECHT bérlő a német gazdaközönséghez azt a nevezetes felhívást kibocsátotta: »Ne legyünk és ne válasszunk mint konzervatívok, szabadelvűek, vagy ultramontánok, hanem szervezkezdünk, mint egy nagy, egységes agrárpárt és ezáltal igyekezzünk a parlamentre és a törvényhozásra befolyást gyakorolni«, akkor megindul a szervezkedés folyamata és 1893-ban megalakult a gazdák leg-hatalmasabb védőszervezete a *Bund der Landwirthe*. Ennek,

a ma körülbelül háromszázezer tagot *számláló* és kétszáz hivatalnok felett rendelkező nagy szakszervezetnek főtörékvése a mezőgazdasági vámvédelem, a tőzsde megrendszabályozása, a mezőgazdasági érdekképviselőt kiépítése, a földtehermentesítés, az agrárjognak agrárius szellemben leendő kiépítése volt. Évenként körülbelül 7.000 gyűlést rendez és ennek segélyével, valamint egyes, általa létesített szövetkezeti és más gazdasági vállalkozások útján összetartja és agrárszellemmel tölti el a mezőgazdasággal foglalkozó néposztályokat. Programja teljesen demokratikus. Hiányzik belőle a nagybirtok különleges védelme, mert a Bund tekintettel arra, hogy tagjainak 99%-a parasztbirtokos, azt az álláspontot foglalja el, hogy a gazdatársadalmat nem lehet birtokcsoportok szerint tagolni, annak érdeke a törvényhozás nagy kérdéseiben teljesen egységes. A vezető nagybirtokosoknak sikerült is minden vitás kérdést kiküszöbölni és a parasztság bizalmát a legteltesebb mértékben megnyerni. Egyes politikájuknak eredménye a birodalmi gyűlés által újabban elfogadott agrárirányzat. Természetesen ez nem csak a Bund érdeme, hanem a többi mezőgazdasági egyesületé is, amelyek különösen Dél-Németországban és a Rajna mentén virágoznak. Kétségtelen azonban, hogy ezek mellett a passiv védekezésre berendezett egyletek mellett sohasem jöhetett volna létre a birodalmi gyűlésen a különböző pártokban helyt foglaló agrárius képviselők gazdasági egyesülése, ha a Bund nagyarányú választási agitatói kényszerítő erő gyanánt nem állnának az egyes képviselők megett és nem jelölnék ki mezőgazdasági politikájuk útját. Ma a birodalmi gyűlés képviselőinek háromnegyed része ebbe a gazdasági kötelékbe tartozik s hogy az általános politikai kérdéseknek félretolása s így a meglévő pártkereteknek tiszteletben tartása nem ártott a gazdák politikai tekintélyének és befolyásának, mi sem bizonyítja inkább, mint BÜLOW herceg birodalmi kancellárnak és adójavaslatainak bukása.

A Bund der Landwirten kívül Németországban még a következő mezőgazdasági szervezetek működnek: Az üzemtechnika teljesen indifferens oldalán áll a *Deutsche Landwirtschaftsgesellschaft*. Mellette ugyanezt a célt szolgálják, de egyszersmind a mezőgazdasági közigazgatást is véleményező

testület gyanánt támogatják a helyi, kerületi, tartományi stb. gazdasági egyesületek, amelyeknek élén Poroszországban a *Landesökonomie-Kollegium*, Bajorországban a *Landwirtschaftsrat*, Szászországban a *Landeshilturrat*, Württembergben a *Landwirtschaftliche Zentralstelle* áll.

Félhivatalos alakulatok: az egész birodalomra nézve az 1872-ben megalkotott *Landwirtschaftsrat*, amelybe minden német állam nagyságához mérten delegátusokat küld. Nemcsak véleményező testület, de a birodalmi gyűléshez kezdeményező felterjesztéssel is járulhat. A mezőgazdasági kamarákat az 1894. évi törvény létesítette. Kényszerszállás alapján állanak és költségeik fedezésére a területükön fekvő földbirtok kateszteri tiszta jövedelmének fél százalékát követelhetik. Igazgatásuk autonom, az elnökséget stb. maguk választják. Működésük nagyrészt közigazgatási jellegű.

A fentebb ismertetett gazdasági egyesületek és a Bund der Landwirte között mintegy közbenső alakulatot képeznek a Dél-Németországban és a Rajna mentén működő Bauernvereinek; laza kötelékükbe körülbelül 600.000 kisgazda tartozik. Politikájuk erősen keresztény jellegű, másrészt azonban határozottan agrárius. A Bund der Landwirtetől nem annyira szervezetük, mint inkább a lokálpatriotismus különbözteti meg őket, bár támogatják annak politikáját, nem akarnak egy kifejezetten porosz és All-Deutsch egyesületbe lépni. Szervezeti különbségük főleg abban nyilvánul, hogy ezek az egyesületek a politikán kívül tagjaiknak gazdasági előbbrejutását is munkálják. Szövetkezeti központjaik, takarékpénztáraik, gazdasági vállalkozásaik nemcsak azzal a célzattal működnek, hogy jövedelmüknek nagy része az agitatio céljaira fordíttassék, szóval, hogy az egyesület részére haszonhajtó vállalkozást képviseljenek, hanem tagjaikat a gazdasági érdek ezer szálával akarják az egyesülethez fűzni, gondolván, hogy ez politikai maguktartásukra szintén irányadó lesz. Az esetlegesen elért nyereséget azután kulturális és népjóléti intézmények szervezésére fordítják, így például a bajor parasztegyet ebből a nyereségből tart fenn öt téli gazdasági iskolát és a regensburgi parasztegyetemet. A Bauernvereinek szervezetükre és működésük irányára nézve leginkább hasonlíthatók a német ipari munkások szakszervezeteihez. Az első ilyen Bauern-

vereint báró *Sehorlemer Alst* 1862-ben alapította Westfáliában. Azóta majdnem minden dél-német államban alakult hasonló egyesület, köztük leghatalmasabb a bajorországi (150 ezer tag) és a rajnamenti (60.000 tag).

Politikai kérdésekkel egy gazdasági értekezés keretében nem szívesen foglalkozom s ezért csak vázlatosan ismertetem azokat az eredményeket, amelyeket a német gazdatársadalom szervezeteinek kiépítése folytán az újabb időkben elért. Időrendben legelső volt a gabonakereskedelem reformja oly tekintetben, hogy a tőzsdét, illetőleg ennek egyik alapvető üzletágát a gabonahatáridőüzletet megrendszabályozták. Az 1896. évi június hó 6-iki törvény a fedezetlen határidőüzletet a gabonára és őrleményekre nézve eltiltja, sőt büntetéssel fenyegeti azt is, aki a gabonaárak befolyásolására a határidőüzlet segélyével kísérletet tesz.

A tőzsde ellen vívott harcnak eredménye a kötések után fizetendő adó felemelése is, amely a legújabb adó reform alkalmával nagy szerepet játszik. Ennél súlyosabb csapást akar mérni a gabonakereskedelemre Kanitz grófnak a birodalom gyűlés elé 1894 április 7-én beterjesztett azon indítványa, hogy a külföldről történő gabonabevásárlás állami egyedárusággá tétessék és a birodalom számlájára eszközöltessék. A birodalmi gyűlés állapítaná meg azután a bevásárolt gabona legkisebb árát az utóbbi negyven év átlagárának figyelembevétele mellett. Az esetleges nyereségből alapot létesítenének, amely fedezné a magas külföldi gabonaárak alkalmával az esetleges veszteségeket. Természetesen ez az indítvány túl lőtt a célon és mint a gazdasági élet szabadságát mélyen érintő intézkedés a megvalósítás reményességével csak csekély mértékben bírt, de hát a Bund der Landwirthe emberei tudták nagyon jól, hogy a politikai fórumon czélszerű kétszer annyit követelni, mint amennyit a pártok elérni akarnak. Kanitz indítványa megbukott ugyan, de nyomában járt a tőzsde reformja, majd valamivel később azon költségek engedélyezése, amelyekből a német mezőgazdasági tanács a gabonaárjegyző irodát fenntartja.

Nem említve azokat a kisebb reformokat, amelyek a kartellek megrendszabályozására (legutóbb a kálitörvény), a hamisítások üldözésére, a mezőgazdasági munkások szerző-

désszegésének meggátlására irányulnak, csak a vámszerződéseknél elért sikereire kívánok még reámutatni a német gazdaságnak. Ismerjük azokat a nagy küzdelmeket, amelyeket a német gazdasági pártok a tarifa-reformért megvíváltak. Ismerjük azt a nagy ellenállást is, amelyet a liberális és socialdemocrata pártok eme reform ellen kifejtettek. Amidőn tehát a búza vámja 3.5 márkáról, 7.5 márkára, a rozsé ugyanoly nagyságról 7 márkára, a zabé 2.8-ról 7 márkára, s az árpáé 2 márkáról 7 márkára, a liszté 7.2 márkáról 1875 márkára emelkedett, akkor ez által nemcsak a német mezőgazdaság újjászületése alapoztatott meg, de a gazdaságnak politikai hatalma és társadalmi tekintélye is. Azóta minden kérdésben döntő szavuk van a gazdáknak. Beleegyezésük nélkül egyetlen javaslat sem mehet keresztül, amely a gazdasági érdekeket a legtávolabbról is érinti. Hatalmas államférfiak igyekeznek velük megállapodásra jutni, mert hiszen a confliktus biztos bukást jelent reájuk nézve. A gazdák hatalmát az ellenfél is elismeri, a »Neue Zeit«, a socialdemocrata párt tudományos folyóirata nemrég fejtegette, hogy az agráriusok hatalma épp azért, mert a parasztgazdákra támaszkodnak nehezen megdönthető.

Ezek a mozzanatok hivatvák előttünk Németország föld-birtokpolitikájának és agrárpolitikájának jövő fejlődését megjelölni. Németország már ma iparállam s még inkább az lesz a jövőben. E fejlődést nem tartóztathatja fel semmiféle agrármozgalom. De azok a vezetők, kik a német agráriusok élén állanak, nem is pocsékolják erejüket lehetetlen dolgok megkísértésére. A jövő gazdasági politikája körülbelül azon a vonalon fog mozogni, amely a Wagner Brentano-féle vita végső eredménye gyanánt kialakult, hogy t. i. Németország a jövőben sem agrárállam, sem iparállam nem lehet, hanem agrárállam és iparállam. Mind a két termelési ág figyelemmel leend a másik érdekére. A mezőgazdaságnak igyekeznie kell az ipari cikkek külföldi piacokon való elhelyezését lehetővé tenni, mert legjobb fogyasztójának, a hazai iparnak fizetéképességét csak így biztosíthatja. Viszont az iparnak is törekednie kell arra, hogy, ha áldozatok árán is, fenntartsa a német mezőgazdaságot, mert egy ország élelmezését nem lehet függővé tenni külföldi államok szeszélyétől. Az angol példa bizonyos

tekintetben tanulságot szolgáltathat az egyoldalú iparosodás hátrányairól és a következtetéseket a német ipar is határozottan le fogja vonni. A gazdasági politikát azonban egyetlen eszköz alkalmazásától függővé tenni nem lehet, legyen bár ez az egyetlen eszköz oly hatalmas is, mint a vámvédelem. Az önségtség elve már eddig is szépen érvényesült a német gazdáknál s a jövőben még nagyobb mértékben fog érvényesülni. A mezőgazdasági hitel kérdését a Landschaftok és Raiffeisen cassák altruistikus alapon oldják meg, az anyagbeszerző és értékesítő szövetkezetek ezrei pedig a mezőgazdasági termelés olcsóbbodását és a mezőgazdasági termények árának emelkedését fogják biztosítani. És mindez demokratikus alapon történik. Németország, mint ezt WERNER SOMBART egyik munkájában mondja, tipikus parasztszág és mesebeszéd az, hogy ott a junkerek magatartása döntené el az agrárpolitika irányát. A gazdasági élet újabb iránya, a szövetkezeti mozgalom, ennek az osztálynak intelligentiáját és életképességét bizonyítja. Amidőn tehát a német kormány – eltekintve attól a céltől, hogy ez által a lengyelek politikai hatalmát visszaszorítsa és a nagybirtok munkáshiányán segítsen, – a nagybirtok tipikus vidékén erőteljes telepítő politikát folytat és ez által ott a kisbirtokos családok tízezreit juttatja földtulajdonhoz, társadalmi és politikai tekintélyhez más vidékeken pedig milliókat áldoz a mezőgazdasági szövetkezetek támogatására s az örökjog és más intézkedések által a föld szabad forgalmát korlátozza, ez által csak azt a nagy demokratikus, a tőkés termelés kinövési ellen küzdő áramlatot szolgálja, amelyet Németországban az agrárismus képvisel s amelynek lényegével nálunk – sajnos – oly kevesen vannak tisztában.